

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ВУС ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94:623.6:355.2:930.85 (1–262.5–17) “03/06”

**ВІЙСЬКОВО-ІНЖЕНЕРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОННОЇ
ПОЛІТИКИ ВІЗАНТІЇ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І
(кінець IV – початок VII ст.)**

Спеціальність – 07.00.02 – Всесвітня історія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат мистецтвознавства, доцент
Откович Василь Петрович,
Львівський державний коледж декоративного
і ужиткового мистецтва імені Івана Труша, директор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Сорочан Сергій Борисович,
Харківський національний університет
ім. В.Н. Каразіна, професор кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Тур Віктор Григорович,
Кримське відділення Інституту сходознавства
ім. А.С. Кримського НАН України

Провідна установа: Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Захист відбудеться 27 лютого 2007 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул. М. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий 22 січня 2007 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

Сухий О.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Упродовж останніх років значно зросло зацікавлення вітчизняних і зарубіжних науковців військово-політичною історією Північного Причорномор'я, та, зокрема, питаннями військової присутності Візантії на Кримському і Таманському півостровах в кінці IV – на початку VII ст. Така увага до проблеми викликана винятковим географічним розташуванням Криму, адже відомо, що держава, яка володіє цим півостровом, має стратегічну перевагу в регіоні. Це усвідомлювали і правителі Візантії, котрі доклали всіх зусиль, щоб утримувати важливі у військовому відношенні опорні пункти в Криму і на Тамані.

У ранньому середньовіччі ромеї розгорнули у Північному Причорномор'ї масштабне військово-будівництво, метою якого було створення інженерного прикриття міст Херсона* і Боспора, та населеного візантійськими союзниками Південно-Західного Криму. Імперські урядовці відновили укріплення на берегах Керченської протоки, утворили систему інженерного захисту на Південному березі Криму та звели потужний захисний рубіж у Кримських горах. Результатом оборонної політики візантійського уряду стало утворення в другій половині VI ст. на Кримському і Таманському півостровах окремого прикордонного округу – дукату.

Хоча візантійські оборонні комплекси в Криму вже неодноразово були об'єктом вивчення, сам процес військово-інженерного забезпечення оборонної політики Імперії у Північному Причорномор'ї ще не досліджувався вітчизняними візантиністами. Окрім того, серед українських істориків існують розбіжності у поглядах на низку аспектів військово-будівельної практики ромеїв у регіоні, які надалі залишаються актуальними. Дослідження цих питань є надзвичайно важливим як для створення цілісної картини формування та розвитку системи інженерної оборони Візантії в Криму, так і для відтворення об'єктивного бачення взаємин імперської адміністрації з етносами, що мешкали на північному прикордонні Ромейської держави. На наш погляд, поглиблене вивчення візантійської військово-інженерної практики допоможе докладніше встановити масштаб політичних, економічних та ідеологічних впливів Імперії у Північному Причорномор'ї.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі історії середніх віків та візантиністики (до вересня 2004 р. – кафедри візантології) Львівського національного університету імені Івана Франка в рамках теми “Історія та культура населення Центрально-Східної Європи від найдавніших часів до XVIII ст.”.

Мета дисертаційного дослідження та основні завдання роботи визначені з урахуванням актуальності обраної теми та ступеня її наукової розробки. Дослідження полягає у висвітленні процесу військово-інженерного забезпечення оборонної політики Візантії у Північному Причорномор'ї в кінці IV – на початку VII ст.; утворення та розвитку візантійської системи інженерної оборони та її впливу на військово-політичну ситуацію в регіоні. **Завданнями дисертації** є вивчення:

- основних етапів візантійського військового будівництва у Північному Причорномор'ї;
- організації прикордонного округу (дукату) Візантії у Тавриці та визначення дати його заснування;

* У ранньому середньовіччі місто Херсонес (?есуьнзупт) ?тало називатися Херсоном (?есуюн).

- принципів організації та функціонування системи інженерної оборони візантійського дукату;
- призначення візантійських військово-інженерних комплексів та їхніх гарнізонів;
- організації, юридичного стану, кількісного та етнічного складу військового угруповання Візантії в Криму;
- типів візантійських оборонних споруд;
- впливу римських військово-інженерних традицій на будівництво захисних комплексів Візантії у Північному Причорномор'ї.

Об'єкт дисертаційного дослідження – візантійські військово-інженерні споруди; мета, причини та особливості їх зведення.

Предметом дослідження є військово-інженерне забезпечення оборонної політики Візантії у Північному Причорномор'ї в кінці IV – на початку VII ст., основні етапи розвитку та принципи організації інженерного захисту.

Хронологічні рамки дисертації: кінець IV – початок VII ст. Нижня хронологічна межа – вдосконалення оборонного комплексу Херсона на початку правління імператора Аркадія (395–408). Верхня хронологічна межа – утворення на Кримському і Таманському півостровах регулярної системи інженерного захисту за правління імператора Маврикія Тиверія (582–602).

Географічні межі роботи охоплюють Південно-Західний, Південний та Південно-Східний Крим, Керченський і Таманський півострови.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму та наукової об'єктивності. Застосовано спеціальні історичні методи, такі, як аналітично-реконструктивний та типологічний. Важливе місце посідає метод зіставлення даних нарративних, епіграфічних та сфрагістичних джерел, тому, що проблематика роботи вимагає верифікації письмових свідчень. Крім того, застосовується метод системного аналізу, за допомогою якого з'ясовуються такі питання, як причини підвищеної уваги уряду Візантії до Кримського півострова, шляхи проникнення візантійських впливів у середньовічну Таврику, особливості візантійського військового будівництва на узбережжі Чорного моря і в Кримських горах та його результати.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній:

- вперше запропонована цілісна картина військово-інженерного забезпечення оборонної політики Візантії у Північному Причорномор'ї в кінці IV – на початку VII ст.;
- відображено процес формування та визначено дату заснування у Тавриці окремого прикордонного округу Імперії – дукату;
- виокремлені основні етапи візантійського військового будівництва стратегічного призначення на Кримському і Таманському півостровах;
- з'ясовано мету і завдання візантійського військового будівництва на стратегічному і тактичному рівнях;
- визначені основні принципи та відмінності в організації інженерної оборони Південно-Західного та Південного Криму, Керченського і Таманського півостровів.

- класифіковані типи ранньовізантійських фортифікацій у Криму;
- простежений вплив античної військової теорії на будівництво візантійських оборонних комплексів у Південно-Західному, Південному та Південно-Східному Криму, на Керченському і Таманському півостровах;
- визначено роль і місце наземно-підземних гідротехнічних комплексів у системі оборони візантійської фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале);
- спростовано твердження про хозарське походження ранньосередньовічних фортифікацій у Гірському Криму.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані для написання науково-методичних посібників та популярних праць, при викладанні курсу історії Візантії, для розробки спеціального курсу лекцій з історії військово-інженерного мистецтва у вищих навчальних закладах.

Результати роботи апробовані у доповідях на наукових конференціях викладачів та аспірантів Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2002, 2003), на II Судакській міжнародній науковій конференції “Причорномор’я, Крим, Русь в історії та культурі” (Судак, Україна, 2004), на I міжнародній науковій конференції ”Кондаковські читання–I: проблеми культурної спадщини” (Белгород, Росія, 2005), на III Судакській міжнародній науковій конференції “Причорномор’я, Крим, Русь в історії та культурі” (Судак, Україна, 2006).

Структура дисертації. Праця складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, трьох додатків. Обсяг основного тексту дисертації – 179 сторінок. Перелік джерел та літератури складає 317 найменувань. Загальний обсяг дисертації – 241 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, хронологічні рамки дослідження, визначено об’єкт і предмет роботи, сформульовано методологічні принципи, визначено дослідницьку мету, розкрито наукову новизну та практичне значення дисертації.

Перший розділ “Джерела та література” містить аналіз джерел, які є підставою для характеристики військово-інженерної діяльності візантійців у Північному Причорномор’ї в кінці IV – на початку VII ст. та стану вивчення проблеми дослідниками XIX–XXI ст.

Література. Візантійські військово-інженерні комплекси в Північному Причорномор’ї вчені почали досліджувати в кінці XVIII – на початку XIX ст., проте тільки в 1837 р. була опублікована праця П. Кеппена, в якій він заявив про наявність у середньовічних фортифікаторів точного інженерного розрахунку та системного підходу до

зведення укріплень у Тавриці¹. П. Кеппен першим висловив гіпотезу про спорудження більшості оборонних пам'яток Криму за правління візантійського імператора Юстиніана I (527–565).

У другій половині XIX ст. науковці почали схилитися до думки про античне походження укріплень у Криму, вважаючи їх результатом будівельної діяльності таврів. У 1843 р. цю гіпотезу запропонував швейцарський дослідник Ф. Дюбуа де Монпере², а згодом її підтримали росіяни Г. Караулов та М. Сосногорова-Славич.

Наприкінці XIX ст. середньовічну оборонну архітектуру Криму вивчав військовий інженер О. Бертсьє-Делагард. Цей дослідник заперечував як концепцію таврського походження укріплень, так і візантійську теорію П. Кеппена. Проте в 1912 р. археолог Р. Лепер під час розкопок на гірському плато Мангуп-Кале знайшов кам'яну плиту з написом, в якому згадувалось ім'я "автократора Юстиніана".

На початку 30-х років XX ст. радянський вчений М. Рєпніков відкинув концепцію П. Кеппена, а згодом приєднався до гіпотези В. Дьякова про римське походження фортифікацій Південного Криму³. Обидва дослідники вважали, що у I–III ст. н. е. римляни створили на південному узбережжі Таврики військово-інженерний рубіж – *limes Tauricus*.

На початку 50-х років XX ст. на захист візантійської концепції виступила М. Тиханова. У праці “Дорос–Феодоро в історії середньовічного Криму” вона оприлюднила власне бачення системи інженерної оборони візантійців у Криму. На її думку, основним завданням цієї системи був захист головного форпоста Візантії – Херсона. Погляди М. Тиханової підтримав Є. Веймарн, проте висловив думку, що будівництво укріплень у горах Таврики, передусім, було результатом розвитку феодальних відносин серед осілого населення регіону.

У 80-х роках XX ст. розпочався наступний етап вивчення візантійських укріплень у Криму. Найбільш вагомим у дослідженні проблеми був внесок В. Сидоренка, О. Айбабіна, С. Сорочана, О. Герцена, В. Мица. У 1979 р. В. Миц в ущелині Текме-Таш (біля городища Ескі-Кермен) відкрив залишки ранньосередньовічної монументальної стіни оборонного призначення, а в 1984 р. В. Сидоренко поблизу г. Мангуп-Кале відкрив подібну захисну споруду, зведену у VI ст.⁴

¹ Кеппен П.И. О древностях Южного берега и гор Таврических // Крымский сборник. – Санкт-Петербург, 1837. – 409 с.

² Dubois de Montpereux F. Voyage autour du Caucase, cher les Tchercesses et les Abkhases, en Colhide, en Georgie, en Armenie et en Crimee. – Paris, 1843. – Т. 6. – 461 р.

³ Рєпников Н.И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма // Советская археология. – 1941. – № 7. – С. 121-128; Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки МГПИ. – 1942. – Т. 28. – Вып. 1. – С. 3-42.

⁴ Сидоренко В.А. “Готы” области Дори Прокопия Кесарийского и “длинные стены” в Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь: Таврия, 1991. – Вып. 2. – С. 105-118.

Багато років вивчає середньовічні городища Гірського Криму О. Герцен. Цей дослідник виокремив чотири етапи в їхньому розвитку та довів, що всі вони (Ескі-Кермен, Мангуп-Кале, Чуфут-Кале) розпочали своє існування в VI ст. як опорні фортеці готів та аланів – союзників Візантії⁵.

Наприкінці XX – початку XXI ст. активізувалися дослідження головного форпосту Візантії в Криму – Херсона. У 2005 р. у світ вийшла двотомна монографія українського дослідника С. Сорочана “Візантійський Херсон. Нариси історії та культури”⁶. У ній багато місця відведено вивченню захисних споруд Херсона та підкреслено визначальний вплив Візантії на фортифікаційну практику в регіоні у ранньому середньовіччі. С. Сорочан першим з українських візантиністів звернув увагу на можливість перебування частини Таврики у складі прикордонної провінції Візантії – дукату.

Позиції прибічників візантійської теорії значно посилюються після того, як в 2001 р. поблизу городища Кирк-Ор (Чуфут-Кале) спелеологи відкрили ранньосередньовічний гідротехнічний комплекс, який складається з низки підземних та наземних споруд оборонного призначення⁷.

Незважаючи на те, що питання історії середньовічної фортифікації Криму привертала і привертають увагу вчених, вони досі не виробили єдиного погляду на причини та перебіг будівництва візантійських оборонних комплексів, не спробували відтворити процес інженерного забезпечення візантійської політики у Північному Причорномор’ї в кінці IV – на початку VII ст. та оцінити його значення для розвитку регіону.

Джерельну основу дисертації склали нарративні, епіграфічні, сфрагістичні та нумізматичні джерела. Найповніше відображає військово-інженерну практику Візантії у Північному Причорномор’ї в VI ст. трактат Прокопія Кесарійського “Про споруди”. У творі чітко відображені основні етапи створення оборонних рубежів у Тавриці, а саме: реконструкція укріплень Херсона і Боспора, будівництво приморських фортець Алусти і Горзувіт, та спорудження “довгих (або “великих”) стін” у Південно-Західному Криму⁸.

Твори інших середньовічних авторів (ритора Іоанна Малали, патріарха Никифора, імператора Константина Багрянородного, монаха-францисканця Вільгельма де Рубрука, візантійського ієромонаха Матвія) містять фрагментарні відомості про візантійські оборонні комплекси. Тільки арабський географ Абу-ль-Феда у праці “Таквім-аль-будан” (XIV ст.) дав розгорнуту оцінку місця розташування фортеці Кирк-Ор⁹, а турецький мандрівник Евлія Челебі в XVII ст. докладно описав візантійську “довгу стіну” поблизу Бахчисаря¹⁰.

⁵ Герцен А.Г. К проблеме типологии средневековых городищ Юго-Западной Таврики // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. – Симферополь, 1995. – Вып. 27. – С. 85-90.

⁶ Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) Очерки истории и культуры. Ч. 1-2. – Харьков: Майдан, 2005. – 1648 с.

⁷ Вус О.В. Гідротехнічні оборонні комплекси VI ст. у візантійській фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале) // Причорномор’є, Крым, Русь в історії і культурі. – Київ–Судак: Академпериодика, 2004. – С. 40-50.

⁸ Прокопій. О постройках // Вестник древней истории. – 1939. – № 4. – С. 203-283.

⁹ Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1950. – 250 с.

¹⁰ Книга путешествия. Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 г.г.). – Симферополь, 1999. – 143 с.

Більшість наративних джерел містять мало відомостей про візантійські фортифікації і тому великого значення набувають інші види джерел. Найяскравіше ілюструють процес військово-інженерного забезпечення візантійської політики епіграфічні пам'ятки, знайдені під час досліджень у Криму та на Тамані. Особливо велике значення для теми дослідження мають кам'яні плити з написами, в яких згадується фортифікаційна практика візантійської адміністрації у Херсоні за правління імператорів Зенона (476–491) та Юстина II (565–578), а також у місті Боспорі за правління імператорів Юстина I (518–527) та Маврикія Тиверія (582–602)¹¹.

Важливе значення для дослідження військово-інженерної практики ромеїв у Криму мають дані сфрагістики, які дозволяють скорегувати або підтвердити наративні та епіграфічні джерела. Про посилення уваги візантійського уряду до Таврики в VI – першій половині VII ст. свідчать регулярні знахідки молівдулів – печаток, якими опечатувались імператорські укази, що надходили до північних форпостів Ромейської держави. Так, під час археологічних розкопок Херсонеса Таврійського було знайдено та ідентифіковано п'ять печаток імператора Юстиніана I (527–565)¹², що підтверджує повідомлення Прокопія Кесарійського про ініційоване цим правителем масштабне військово-будівництво у Тавриці. Про постійну увагу візантійців до північних форпостів Імперії свідчать і численні печатки імперських чиновників та воєначальників (зокрема, дуксів¹³) знайдені в різних місцях Кримського півострова.

Фортифікаційні заходи ромеїв дуже добре фінансувалися центральним урядом: за час досліджень Херсонеса Таврійського (між 1888–2002 рр.) археологи знайшли 785 монет Юстиніана I¹⁴, що свідчить про потужну фінансову підтримку міста з боку візантійської адміністрації. Тому вагомим засобом датування оборонних споруд виступають

¹¹ Надпись в честь императора Византии Зенона (488 г. н. э.) // Херсонес Таврический. Путеводитель по музею и раскопкам. – Симферополь: Крымиздат, 1962. – С. 142.; Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. – Санкт-Петербург, 1896. – 143 с.; Корпус Боспорских надписей. – Москва–Ленинград: Наука, 1965. – 951 с.

¹² Алексеенко Н.А. Провинциальный Херсон в сфере интересов византийского двора по данным императорских моливдовулов // Древности 1997–1998. – Харьков: Бизнес-Информ, 1999. – С. 145-160.

¹³ Сорочан С.Б. О дуках Таврики и их моливдулах // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – Киев–Судак: Академперіодика, 2006. – Т. II. – С. 298-302.

¹⁴ Серов В.В. О ранневизантийских монетах в фондах музеев Эрмитаж и “Херсонес Таврический” // Россия–Крым–Балканы: диалог культур: Научные доклады международной конференции. – Екатеринбург: Волот, 2004. – С. 39-40.

нумізматичні джерела. Так, час зведення додаткового панцира у “вежі Зенона” (XVII вежі інженерного поясу Херсона*) надійно датується завдяки монеті Юстиніана I, яку кинув у будівельний розчин візантійський майстер.

Отже, історія створення та розвитку візантійських військово-інженерних комплексів у Криму знайшла відображення у свідоцтвах середньовічних авторів, епіграфічних, сфрагістичних та нумізматичних джерелах. На нашу думку, існуюча джерельна база та її критичний аналіз дає можливість створити цілісну картину військово-інженерного забезпечення оборонної політики Візантії у Північному Причорномор’ї в кінці IV – на початку VII ст., а також визначити вплив візантійської фортифікаційної практики на розвиток політичної ситуації в середньовічному Криму.

У другому розділі “Утворення візантійського прикордонного дукату у Тавриці та його військово-інженерне забезпечення в VI ст.” з’ясовуються питання формування окремої військово-адміністративної одиниці Імперії в Криму – дукату, та досліджується система інженерної оборони цього дукату.

У підрозділі 2.1. “Херсон – головний форпост Ромейської держави у Північному Причорномор’ї в кінці IV – на початку VII ст.” відзначено, що задовго до поділу Римської держави на Західну та Східну імперії Крим викликав підвищену увагу у правителів Риму завдяки винятковому географічному розташуванню. Імперський уряд до останнього намагався втримати найважливіші опорні пункти та зокрема, місто Херсонес (згодом Херсон), яке в другій половині IV ст. стало центром прикордонної провінції – Тавроскіфської епархії. Місто не тільки не постраждало під час “Великого переселення народів”, але й розширило свої кордони: в кінці IV ст. до західної частини Херсона було долучено 0,5 га території, навколо якої інженери звели бойову стіну, що складалася з кількох куртин.

На межі IV–V ст. Херсон увійшов до складу Візантії. Протягом V ст. її уряд проводив у місті широкомасштабні відновлювальні та капітальні будівельні роботи. Після катастрофічного землетрусу 480 р. імператор Зенон (476–491) надав значні кошти для ремонту захисних споруд Херсона. Особлива увага була приділена південному напрямку оборони. Візантійські інженери заново звели тут дві ділянки бойових стін (13 і 14 куртини) та прямокутну XII вежу. Крім того, була кардинально вирішена проблема водопостачання міста на випадок облоги: в тилу нових куртин ромеї спорудили великий гідротехнічний комплекс (castellum aquae), який вмщував до 1800 куб. м води.

Активно велося військове будівництво в Херсоні за правління Юстиніана I (527–565). Візантійські інженери продовжили реконструкцію античних укріплень, перебудувавши окремі ділянки стін та наростивши додаткові панцири. В ході робіт була значно посилена цитадель міста, частина стін якої (20 куртина) відігравала роль гідротехнічного баражу. Водночас візантійці перебудували західний фланг оборони (1, 2, 3, 4 куртини) та заново звели передову оборонну стіну

* За традицією ділянки стін (куртини) Херсона нумерують арабськими цифрами, а бойові вежі – римськими.

на цьому напрямку. Черговий етап посилення оборонної потуги Херсона відбувся за правління імператора Юстина II (565–578). На південній ділянці оборони міста фортифікаційні роботи провели урядовець Феаген і невідомий воєначальник у чині дукса – дпхчот Чесуюнпт. Головною метою заходів було утворення еспланади, тобто, добре контрольованого відкритого простору перед стінами.

У кінці VI – на початку VII ст. ромеї приділили значну увагу захисту приморського напрямку. На північно-західному фланзі інженерного поясу Херсона були знову перебудовані стіни та споруджена нова вежа (вежа I а), а на північно-східному фланзі візантійські майстри звели нову лінію оборони, що складалася з кількох ділянок стін (22, 24, 25, 26, 27 куртин) та трьох (XXI, XXII та XXIII) бойових веж. Таким чином ромеї забезпечили надійне прикриття найбільш уразливої для нападу припортової частини міста.

Можемо констатувати, що в ранньому середньовіччі, завдяки послідовній політиці візантійського уряду, Херсон перетворився на добре обладнаний в інженерному відношенні головний форпост Імперії у Північному Причорномор'ї.

У підрозділі 2.2. **“Встановлення візантійського панування на Боспорі в VI ст. Інженерне прикриття протоки Боспор Кіммерійський”** висвітлено військово-інженерну практику ромеїв у зоні Керченської протоки – стратегічно важливому пункті на стику Криму та Кавказу. У 522 р. візантійські урядовці (епарх Ісгудія та коміт Опадин) за сприяння боспорської царської династії звели нові оборонні споруди у місті Боспорі, а згодом в його цитаделі розмістили регулярний підрозділ військового трибуна Делматія. Тривав візантійський протекторат над Боспором недовго. Незадоволені реформами імперського союзника Грода гунни-утігури підняли проти нього повстання. Грода було вбито, столицю царства захоплено, а візантійський гарнізон знищено. Проте незабаром військо ромеїв змусило “варварів” утекти з Боспора та відновило військово-політичний контроль Імперії в регіоні.

У 534 р., після відбиття гуннського нападу, територія колишнього Боспорського царства була включена до складу Тавроскіфської епархії Візантії. Між 552–565 рр., внаслідок військово-адміністративної реформи Юстиніана I, цій епархії було надано статус окремого прикордонного округу (дукату). Сенс реформи полягав у створенні укріплених прикордонних округів на найнебезпечніших ділянках візантійських кордонів. Дукати були сформовані в Пісідії, Лікаонії, Ісаврії, Еленопонті, Пафлагонії, Вірменії, Азії, Фрігії, Галатії, Анатоліку, Єгипті, Лівії, Фракії, а в 580-х рр. в Італії (Римський дукат). Вся повнота військової, цивільної та судової влади в цих адміністративних одиницях належала одному командувачу – дуксу.

До складу таврійського дукату увійшли найбільші візантійські міста Північного Причорномор'я – Херсон, Боспор та їхні адміністративні округи. Імперський уряд зробив усе можливе, щоб забезпечити надійний інженерний захист нових володінь на берегах Кіммерійського

Боспору. Було проведено реконструкцію античних укріплень, у низці міст (Тірітаці, Німфеї, Ілураті, Фанагорії, Гермонассі) побудовано нові фортифікаційні та громадські споруди. У Боспорі ромеї звели монументальний “цезарський будинок”, в якому розташовувалася ставка візантійського командувача.

Після того, як владу Імперії було відновлено на Керченському півострові, ромеї закріпилися на Тамані. На острові Кіммеріда (суч. Фанталовський півострів) візантійські інженери побудували потужну цитадель, яку зайняв гарнізон, набраний на службу з місцевих союзників Імперії. Подібні роботи були проведені у 30–40-х роках VI ст. у містах Фанагорії та Гермонассі візантійським військовим трибуном Ангулом. Таким чином, у першій половині VI ст. ромеї закріпилися у містах колишньої Боспорської держави, відновили античні укріплення, перетворили їх на потужні фортеці та встановили повний військово-політичний контроль на Кіммерійському Боспорі.

У підрозділі 2.3. “Оборона південного узбережжя Таврики в VI ст. Приморські фортеці та бурги” з’ясовано, яким чином візантійська адміністрація забезпечила захист морських комунікацій уздовж південного узбережжя півострова. Між 534–565 рр. тут була організована система берегової оборони, до складу якої увійшли фортеці (фрурії) Алуста, Горзувіта та невеликі укріплення (бурги), які за римською класифікацією відносилися до фортифікацій типу *castella tumultaria*. У 1968 р. один бург (зведений між 235–440 рр.) було відкрито поблизу м. Судака на схилі г. Дженебез-Кая. Залишки аналогічного укріплення відкрито на мисі Ай-Тодор II, біля руїн римської фортеці Харакс.

Після створення системи берегової оборони імперська адміністрація взяла під контроль морське сполучення між Херсоном і Боспором, забезпечила стоянку кораблів та захист їхніх екіпажів. Ромеї отримали можливість спостерігати за поведінкою місцевих племен та за безпекою шляхів, що вели через гірські перевали в гавані на південному узбережжі Таврики.

У третьому розділі “Утворення візантійського захисного рубежу лінійного типу на північному кордоні “країни Дорі” у VI – на початку VII ст.” розглянуто процес формування системи інженерного захисту у Південно-Західній Тавриці (“країни Дорі”) та перетворення Тавроскіфської епархії в дукат-лімітон (лїмїфьн) – добре укріплену “прикордонну область” Візантії. Початок інженерної практики ромеїв припадає на правління імператора Юстиніана I (527–565), а її завершення – на правління Маврикія Тиверія (582–602).

У підрозділі 3.1. “Система інженерного захисту Південно-Західної Таврики у першій половині VI ст. “Довгі стіни” Юстиніана I” відзначено, що в ранньому середньовіччі Південно-Західна Таврика, населена аланами та готами, опинилася в центрі уваги правителів Східної Римської імперії. Обидва племені перебували під потужним політичним, економічним та ідеологічним впливом Візантії. Вони отримали юридичний статус її військових союзників

(foederati або енурипиди), а в 530 р. права milites – військовослужбовців регулярної армії. За це готи зобов'язувалися нести постійну службу, сформувати мобільне угруповання (на зразок римських milites comitatensis) з трьох тисяч бійців і виступати в похід за першим наказом візантійського командування. Кримські алани, очолювані власним правителем (ексусіократором), виконували подібні функції.

У другій чверті VI ст., за наказом Юстиніана I, по зовнішньому периметру Південно-Західного Криму розпочалося зведення “довгих стін”. Ці інженерні рубежі споруджувалися на межі Кримських гір і степу, у місцях, де річки Бельбек, Кача, Чорна, Чурук-Су проривають Внутрішнє пасмо Кримських гір. Крім “довгих стін” в ущелинах облаштовувалися пости спостереження, склади збіжжя та цистерни для води. Разом ці об'єкти утворювали захисні комплекси – клейсури, начальники яких (клейсурархи) відповідали за оборону гірських ущелин. У 530 р. воїни, які охороняли клейсури, фактично отримали статус milites limitanei (воїнів-прикордонників), формування яких уперше з'явилися в Римській імперії внаслідок реформи імператора Діоклетіана (III ст.).

У Гірській Тавриці клейсури виконували подвійне завдання – на тактичному і стратегічному рівнях. Тактичне призначення “довгих стін” полягало в утриманні кочівників на відстані, з якої відслідковувались їхні наміри, недопущенні прориву номадів до “країни Дорі” та захисті поселень федератів. Стратегічне завдання оборонних рубежів полягало в охороні шляхів, які вели зі степів у гавані південного узбережжя, зборі розвідувальної інформації та прикритті дальніх підступів до Херсона і приморських фортець. Протягом кількох десятиліть така система інженерної оборони ефективно захищала як союзників Імперії, так і її передові форпости.

У підрозділі 3.2. “Посилення інженерного захисту “країни Дорі” у другій половині VI – на початку VII ст. Фруріони Маврикія з'ясовано, що до останньої чверті VI ст. оборону Південно-Західної Таврики цілком надійно забезпечували клейсури, зведені ромеями в ущелинах Внутрішнього пасма. Проте поява в 570-х роках у Північному Причорномор'ї війська Тюркського каганату різко змінила ситуацію не на користь Імперії.

Візантійці були змушені подбати про посилення інженерного захисту північних володінь і приступили до зведення додаткових фортифікацій на межі Кримських гір і степу. При цьому ромеї переслідували подвійну (тактичну і стратегічну) мету. Тактичне завдання нових захисних споруд полягало в посиленні клейсур та ускладненні доступу номадів углиб Таврики в разі прориву через “довгі стіни”. Стратегічне завдання фортифікацій полягало в забезпеченні важливою розвідувальною інформацією представників візантійського уряду в Херсоні.

Нові комплекси (бурги та фруріони) споруджувалися по зовнішньому периметру Південно-Західного Криму, на вершинах Внутрішнього пасма, що панують над долинами річок Альми, Бельбека, Чорної, Чурук-Су. Характерними ознаками бургів є невеликі загальні розміри;

однотипна схема оборонної споруди; розташування на вершинах, з яких контролюється величезний простір. Споруджувалися бурги (Бакла, Каламіта, Сюйрень) задля забезпечення стратегічного спостереження за ситуацією в кримських степах та контролю за важливими шляхами.

Інша група фортифікацій за своїм призначенням тотожна римським укріпленням типу *castella murata*. Ці великі кастели будувалися в прикордонні для дислокації військ, накопичення запасів продовольства, та захисту значної кількості мирного населення в разі прориву кордону “варварами”. У Візантії кінця VI ст. такі укріплення називалися фруріонами.

До фруріонів, споруджених у Тавриці, можна віднести городища Ескі-Кермен, Мангуп-Кале та Чуфут-Кале. Для цих фортець характерні великі розміри, високий ступінь природної захищеності, вузловий характер інженерних рубежів, монументальна оборонна архітектура та великі ділянки незабудованої території для укриття мирного населення. Найбільшим фруріоном був Дорос (Мангуп-Кале), який знаходився у центрі володінь таврійських готів – союзників Візантії. Політичним центром кримських аланів була фортеця Кирк-Ор (Чуфут-Кале).

Результатом чергового етапу інженерної діяльності рومیїв стало утворення у Південно-Західній Тавриці двошелонної системи інженерного захисту, передовий рубіж якої проходив по вершинам і долинам Внутрішнього пасма Кримських гір, а тилловий (приморський) розташовувався на південному узбережжі Кримського півострова.

Таким чином, в кінці VI – на початку VII ст., після зведення у Кримських горах низки потужних опорних фортець, логічно завершився процес військово-інженерного забезпечення оборонної політики Імперії у Північному Причорномор’ї, а на політичній карті ранньосередньовічної Таврики визначився кордон добре укріпленої візантійської “прикордонної області”.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати дисертаційного дослідження та викладено **основні положення, що виносяться на захист:**

– в кінці IV – на початку VII ст., намагаючись утримати стратегічно важливі пункти Таврики та зберегти свій вплив у Північному Причорномор’ї, уряд Візантії ініціював низку військово-політичних акцій, внаслідок яких до складу Імперії увійшли міста Херсон, Боспор та низка фортець на берегах Керченської протоки; була утворена система інженерного захисту на південному узбережжі Таврики та зведений передовий інженерний рубіж у Кримських горах;

– на рубежі IV–V ст., наприкінці V ст., у першій половині VI ст., останній третині VI – на початку VII ст. було значно посилено оборонний комплекс Херсона. Після кількох етапів

військово-будівельних робіт Херсон став найбільш захищеним містом Таврики та головним осередком розповсюдження візантійських впливів у Північному Причорномор'ї;

– між 518–527 рр. візантійська адміністрація встановила політичний протекторат над Боспорською державою, використавши при цьому військово-інженерну практику. Після того як у 534 р. було відбито напад гуннів-утігурів, Боспор увійшов до складу Тавроскіфської епархії Візантії, а імперські воєначальники, спираючись на відновлені оборонні вузли, закріпилися на Таманському півострові;

– у другій чверті VI ст. у Південно-Західному Криму розпочалося будівництво “довгих стін” – головної складової гірських оборонних комплексів, відомих у Візантії під назвою клейсур. Ці захисні рубежі зводились у вузьких гірських ущелинах, у тих місцях, де річки Бельбек, Кача, Чорна, Чурук-Су проривають Внутрішнє пасмо Кримських гір. Тим самим була визначена північна межа візантійського військово-політичного впливу у Південно-Західній Тавриці;

– у 530 р. візантійські союзники, які охороняли клейсури, отримали статус *milites limitanei* (воїнів-прикордонників), формування яких уперше з'явилися в Римській імперії внаслідок реформи імператора Діоклетіана (III ст.). Інша частина союзників входила до складу мобільного угруповання (*milites comitatensis*), призначеного для ліквідації прориву нападників;

– між 534–565 рр., з метою захисту морських комунікацій, візантійські інженери утворили систему інженерної оборони на південному узбережжі Таврики. До складу цієї системи увійшли фортеці (фрурії) Алустон, Горзувіта та невеликі укріплення (бурги), розташовані в бухті с. Уюгне поблизу м. Судака та на мисі Ай-Тодор II поблизу с. Гаспри;

– між 552–565 рр. візантійським володінням у Тавриці було надано статус окремого прикордонного округу – дукату. До складу дукату увійшли головні опорні пункти Імперії у Північному Причорномор'ї – Херсон, Боспор та їхні адміністративні округи. У другій половині VI – першій половині VII ст. вся повнота військової, цивільної та судової влади в Криму і на Тамані належала візантійському командувачу – дуксу;

– наприкінці VI ст. розпочався черговий етап інженерної практики ромеїв у Тавриці. На межі Кримських гір і степу, в тилу клейсур, візантійці побудували додаткові оборонні комплекси – бурги та фруріони. Бурги зводили задля охорони кордону та забезпечення спостереження за ситуацією у степах. Великі опорні фортеці (фруріони) призначалися для дислокації військ, накопичення запасів, а також захисту мирного населення та збереження майна на випадок прориву кордону “варварами”. Таким чином, візантійська інженерна оборона отримала ешелоновану структуру, передовий рубіж якої складали опорні фортеці у горах, а тилловий – приморські оборонні комплекси;

– на початку VII ст. у горах Південно-Західної Таврики закінчилося зведення потужного військово-інженерного рубежу, що стало реалізацією ідеї Юстиніана I про створення повноцінного дуката-лімітона. Зусиллями цього правителя та його наступників частина Кримського півострова перетворилася на добре укріплену “прикордонну область”, інженерні

споруди якої протягом кількох століть давали притулок місцевому населенню під час ворожих нападів.

Основні положення дисертації відображено в наступних публікаціях:

1. Вус О.В. Армія Візантійської імперії в добу Юстиніана I // Військово-науковий вісник. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 28-42.
2. Вус О.В. Фортифікаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму. “Довгі стіни” Юстиніана I // Народознавчі зошити: Інститут народознавства НАНУ. – Львів, 2002. – Зошит 3–4 (45–46). – С. 253-262.
3. Вус О.В. Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 2003. – № 5–6. – С. 33-41.
4. Вус О.В. Військово-інженерний аспект відновлення *praetentura imperii* Юстиніаном I у Південному Криму (VI ст.) // Військово-науковий вісник. – Львів, 2004. – Вип. 6. – С. 43-60.
5. Вус О.В. Візантійська військова присутність на Європейському та Азійському Боспорі в VI ст. Інженерне прикриття протоки Боспор Кіммерійський // Військово-науковий вісник. – Львів, 2006. – Вип. 8. – С. 35-51.
6. Вус О.В. Гідротехнічні оборонні комплекси VI ст. у візантійській фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале) // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции. – Киев–Судак: Академперіодика, 2004. – С. 40-50.
7. Вус О.В. Византийская армия – основной инструмент восстановления *Orbis Romanus* в эпоху Юстиниана I (527–565 гг.). // Кондаковские чтения–I: Проблемы культурной преемственности. Материалы I международной научной конференции. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. – С. 130-148.
8. Вус О.В. Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії у Тавриці в другій половині VI ст. // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. – Киев–Судак: Академперіодика, 2006. – Т. II. – С. 64-69.

АНОТАЦІЯ

Вус О.В. Військово-інженерне забезпечення оборонної політики Візантії у Північному Причорномор'ї (кінець IV – початок VII ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2006.

У дисертації, на основі джерельних матеріалів та сучасної історіографії, здійснене дослідження військово-інженерної практики візантійського уряду у Північному Причорномор'ї в кінці IV – на початку VII ст. Після того, як Кримський і Таманський півострови увійшли до сфери інтересів Візантії, ромеї розгорнули масштабне військово-будівництво, метою якого було створення інженерного прикриття головних форпостів Імперії (Херсона і Боспора) та населеного візантійськими союзниками Південно-Західного Криму (“країни Дорі”). Ромеї відновили укріплення приморських фортець, утворили систему інженерної оборони на південному узбережжі півострова та звели захисний рубіж на межі Кримських гір і степу.

Результатом військово-політичної та інженерної діяльності візантійців стало створення у Тавриці та на Боспорі окремого прикордонного округу (дукату). У VI–VII ст. оборонні комплекси дукату стали головними осередками візантійських впливів у Північному Причорномор'ї.

Ключові слова: Візантія, Таврика, Боспор, Юстиніан I, Маврикій Тиверій, стратегічне будівництво, дукат.

АННОТАЦІЯ

Вус О.В. Военно-инженерное обеспечение оборонной политики Византии в Северном Причерноморье (конец IV – начало VII вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Всемирная история. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2006.

На основании изучения источников и современной историографии в диссертации исследован процесс военно-инженерного обеспечения внешнеполитических акций Византии в Северном Причерноморье в конце IV – начале VII вв.; выделены основные этапы стратегического строительства; раскрыты цели, методы и результаты проведения инженерных работ; определены типы защитных сооружений; проанализированы особенности фортификационной практики на Крымском и Таманском полуостровах; рассмотрены вопросы военной организации, юридического статуса, количественного и этнического состава сухопутной группировки Византии в Таврике.

Византийское военное строительство в Крыму началось в конце IV в., когда полуостров, в силу исключительно выгодного географического расположения, вошел в сферу государственных интересов Восточной Римской империи. Была значительно укреплена ее власть в главном опорном

пункте – Херсоне, а в начале VI в. и в Боспоре. Византийские инженеры обновили и восстановили их укрепления, в результате чего оба города превратились в мощные приморские крепости и базы эскадры, оперировавшей в северной части Черного моря.

Обе крепости нуждались в налаженной связи, которую могли обеспечить только корабли, ходившие вдоль южных берегов Таврики. Между 534–565 гг. для охраны коммуникаций, ремонта кораблей и защиты экипажей в приморской полосе был возведен ряд фортификаций – крепости Алушта и Горзувита. Была восстановлена система инженерного прикрытия пролива Боспор Киммерийский (крепости Китей, Гермонасса, Трапезус, Фанагория), обеспечившая защиту от набегов “варварских” племен.

В первой половине VI в. византийские инженеры приступили к строительству защитных рубежей по внешнему периметру Юго-Западного Крыма, населенного имперскими военными союзниками – готами и аланами. С целью не допустить вражеского вторжения в их владения, ромеи возвели в ущельях Внутренней гряды Крымских гор специальные оборонные узлы (клейсúры), состоявшие из “длинных стен”, наблюдательных постов, хлебных складов и цистерн для воды. Охрана и защита этих комплексов возлагались на отряды союзников Империи.

Византийское стратегическое строительство в Крыму значительно активизировалось в последней трети VI в., в связи с угрозой нападения войск Тюркского каганата. В 570-х годах администрация Юстина II (565–578) провела работы по усилению южного участка оборонного комплекса Херсона, а в правление Маврикия Тиверия (582–602) в Юго-Западном Крыму развернулось строительство мощных опорных крепостей (фрурионов), главной задачей которых было усиление клейсур, накопление запасов продовольствия и защита местного населения от захватчиков.

В ходе фортификационных работ VI – начала VII вв. в Таврике была сооружена сложная защитная система, состоявшая из передового (горного) и тылового (приморского) эшелонов. В состав первого эшелона вошли клейсуры и опорные крепости, а в состав второго – оборонные комплексы Херсона и приморских крепостей. Инженерная защита Боспора отличалась своеобразием, продиктованным особыми местными условиями, которые не способствовали построению глубоко эшелонированной обороны.

Между 552–565 гг. византийская администрация сформировала в Таврике отдельный пограничный округ – дукат, на руководство которого возлагались задачи по организации обороны (в том числе инженерной) подчиненной территории. В начале VII в., после окончания строительства опорных крепостей в Крымских горах, этот округ превратился в дукат-лимитон – хорошо укрепленную “пограничную область” Империи.

Ключевые слова: Византия, Таврика, Боспор, Юстиниан I, Маврикий Тиверий, стратегическое строительство, дукат.

ANNOTATION

Woos O.V. Military-engineering providing of the defensive policy of Byzanty in the Northern part of the Black Sea (end of IV – beginning of VII centuries). – Manuscript.

Dissertation for a candidate degree of historical science by specialty 07.00.02. – World History – the L'viv National of Ivan Franko University. – L'viv, 2006.

In this dissertation there was made an investigation of military-engineering practice of Byzanty government in the Northern part of the Black Sea in the end of IV – beginning of VII centuries on the basis of source materials and modern historiography. After Crimean and Taman' Peninsulas entered the sphere of interests of Byzanty, romans began the huge military construction with the purpose of creating engineering shelter of main forposts of the Empire (Cherson and Bospor), and South-Western Crimean inhabited by byzanty's allies. The romans rebuilt the shelters of the seaside fortresses, formed the system of engineering defence on the southern coast of the peninsula and built the protective border on the boundary line of the Crimean Mountains and steppes.

The result of military-political and engineering activity of byzantiums became the creating of separate border district (ducat) in Tavrira and Bospor.

Key words: Byzanty, Tavrira, Bospor, Justinian I, Mavrykiy Teveriy, strategic building, ducat.

Підписано до друку 18.01.2007 р.

Папір друк. № 1. Спосіб друку – офсет.

Формат паперу 60x90 1/16. Ум. друк. аркушів 0,9.

Тирад 100 прим.

Замовлення № 1801/1

Друк ВКП фірма “ВМС”

м.Львів, вул. Вузька, 3

тел./факс. (032) 297-05-67